

Wiesław Maik

Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy

PRZESTRZEŃ PUBLICZNA W MIEŚCIE: POJĘCIE, UJĘCIA BADAWCZE, FUNKCJE I EWOLUCJA ZJAWISKA

1. WPROWADZENIE

Termin „publiczny” stosowany jest powszechnie w ujęciu potocznym i naukowym nie nastroczając zazwyczaj większych problemów definicyjnych. W użyciu potocznym znaczy „służący ogółowi, dostępny, przeznaczony dla wszystkich, odnoszący się do całego ogółu”, a więc „powszechny, ogólny, społeczny” (*Słownik współczesnego języka polskiego* 1998). W naukach społecznych termin ten jest zazwyczaj stosowany jako przeciwstawienie tego co prywatne, temu co publiczne (np. miejsce, własność, opinia, życie, porządek, interes itp.). Opozycja ta ma długą tradycję. W filozofii greckiej była stosowana do rozróżnienia publicznego świata polityki od prywatnego świata rodziny, a we współczesnej socjologii oznacza m.in. oddzielenie sfery prywatnej i publicznej.

Rozważając problematykę przestrzeni publicznych konieczne jest odniesienie do pojęcia sfery publicznej, dziedziny zbiorowej opinii (przekonań) i działań, które pośredniczą między społeczeństwem a państwem. HABERMAS (2008) charakteryzuje ją jako obszar dyskursu publicznego i wymiany poglądów w nowoczesnym społeczeństwie, natomiast przestrzeń publiczną jako miejsce racjonalnej komunikacji, w ramach której może odbywać się wolny dyskurs między obywatelami w oddzieleniu od państwa, gospodarki i sfery prywatnej. Z kolei GOODMAN (1992) definiuje sferę publiczną jako domenę pośredniczącą między prywatnym życiem jednostek a ich publicznymi rolami. W tym ujęciu przestrzeń publiczną można traktować jako istotę życia publicznego, miejsce spotkań i komunikacji heterogenicznych grup społecznych, miejsce kontaktów między społecznością lokalną a przybyszami z zewnątrz (turyści, odwiedzający). Według TAYLORA (2010) sfera publiczna jest wspólną przestrzenią, gdzie pośrednio (m.in. dzięki mediom) i bezpośrednio mogą się stykać członkowie społeczeństwa, rozważać sprawy, wspólne troski, dochodzić do wspólnych poglądów. Jego zdaniem sfera publiczna jest centralnym elementem współczesnego społeczeństwa.

Przestrzeń publiczna, podobnie jak działanie publiczne jest często definiowana w relacji do otaczającej ją przestrzeni prywatnej. Oznaką tej ostatniej jest dom (mieszkanie) jako miejsce wycofania się i schronienia człowieka od burzliwego życia publicznego. Granice między sferą i przestrzenią publiczną a sferą i przestrzenią prywatną nie są jednoznacznie określone – przestrzenie publiczne mogą kształtować się w obrębie przestrzeni prywatnej. Prowadzi to do rozważanej przez niektórych badaczy koncepcji kontinuum przestrzeni oraz działań publicznych i prywatnych (por. MITCHELL, STAEHELI 2009). Przenikanie się tych rodzajów przestrzeni i działań pozwala zarówno rozwinąć klasyfikację przestrzeni publicznych, wyróżniając np. przestrzenie semipubliczne, jak i lepiej zrozumieć transformacje zachodzące w przestrzeni i społeczności miejskiej.

2. POJĘCIE I UJĘCIA BADAWCZE MIEJSKIEJ PRZESTRZENI PUBLICZNEJ

Jak stwierdza NAWROCKI (2009), przestrzeń publiczna to pojęcie niejednoznaczne, ponieważ różni badacze posługują się nim w rozmaity sposób, nie zawsze precyzując co za nimi się kryje. Zapewne trudności w definiowaniu miejskich przestrzeni publicznych wynikają z faktu, iż przybierały one w historii rozwoju miasta rozmaite formy pełniąc różne funkcje (np. agora, piazza, ulica, park, promenada, kawiarnia itp.). Niemniej jednak ich charakter i sposób użytkowania wynikają z dwóch podstawowych atrybutów:

- w przeciwieństwie do przestrzeni prywatnych stanowi otwarte w obrębie miasta miejsca, przeznaczone do publicznego użytkowania i dostępne dla ogółu mieszkańców;

- są to miejsca, które należą do wszystkich, do wspólnoty miejskiej, mają w szerokim sensie charakter inkluzyjny, bezpieczny (por. KRAJEWSKI 2005, COLLINS, SHANTZ 2009).

Znaczenie, złożony charakter i funkcje miejskich przestrzeni publicznych sprawiają, że są one przedmiotem badań kilku dyscyplin naukowych (geografia, urbanistyka, socjologia, antropologia kulturowa, historia, nauki polityczne), które zwracają uwagę na różne aspekty tego zjawiska. W rezultacie można wyróżnić kilka charakterystycznych ujęć badawczych rozwijanych w poszczególnych dyscyplinach naukowych.

Ujęcie geograficzne nawiązuje do dorobku geografii osadnictwa (miast), która charakteryzuje się największym dorobkiem wśród subdyscyplin geograficznych zarówno w płaszczyźnie badań empirycznych, jak i ujęć teoretyczno-metodologicznych (por. LISZEWSKI, MAIK 2005). Centralną kategorią analityczną w badaniu przestrzeni miejskiej jest pojęcie struktury przestrzennej miast. W ramach tego ujęcia miejskie przestrzenie publiczne rozpatrywane są w as-

pekcie morfologicznym (morfogenetycznym), funkcjonalnym i społecznym. Badania morfologiczne pozwalają analizować przestrzenie publiczne miasta w ujęciu genetyczno-historycznym oraz rozplanowania struktur miejskich analizując ich korzenie historyczne i ewolucję w rozwoju miasta. Ujęcie funkcjonalne rozważa je z punktu widzenia użytkowania ziemi i funkcji, jakie pełnią w przestrzeni miasta, a ujęcie społeczne w aspekcie roli społecznej w systemie społeczności miejskiej.

Socjologia rozpatruje miejskie przestrzenie publiczne jako pewien typ przestrzeni społecznej, w której zachodzą specyficzne relacje między jednostką a społecznością. Rozumiejąc miasto jako teren interakcji społecznych analizuje się te przestrzenie w dwojaki sposób: jako arenę procesów społecznych lub arenę życia codziennego. W pierwszym przypadku miejskie przestrzenie publiczne traktuje się jako „widownię”, po której porusza się pewna liczba „aktorów” – członków określonej społeczności – i na której toczy się złożona gra działań i oddziaływań wzajemnych. Istotą tego ujęcia jest traktowanie przestrzeni publicznych jako terenu „spotkania” jednostkowych działań ludzkich i struktur społecznych. W drugim przypadku przestrzenie publiczne w mieście rozpatruje się w kategoriach praktyk życia codziennego jako miejsca, w którym zachodzą jednostkowe zdarzenia uwikłane w specyficzne konteksty społeczne i kulturowe. Teoretyczne interpretacje tych ujęć oparte są na trzech nurtach socjologii współczesnej: fenomenologii społecznej, etnometodologii i teorii dramaturgicznej. Dostarczają one aparatu pojęciowego do analizy i interpretacji zdarzeń społecznych w przestrzeni publicznej, stanowią także szersze ramy do badania życia codziennego miasta.

Ujęcie urbanistyczne analizuje przestrzenie publiczne w mieście z punktu widzenia teorii urbanistyki i praktyki projektowej. Celem urbanistów była zawsze budowa miast funkcjonalnych, bezpiecznych i dynamicznie rozwijających się gospodarczo (MIERZEJEWSKA 2011). Współczesne zasady planowania miast wynikają z Nowej Karty Ateńskiej prezentującej koncepcję miasta spójnego i Karty Lipskiej określającej sposób planowania miasta zrównoważonego. Zalecenia zawarte w Karcie Lipskiej obejmują także problem tworzenia i zapewnienia wysokiej jakości przestrzeni publicznej. Zakłada się, że jakość przestrzeni publicznej w istotny sposób kształtują warunki życia mieszkańców i stanowią istotny czynnik lokalizacji różnych działalności miejskich.

3. FUNKCJE MIEJSKICH PRZESTRZENI PUBLICZNYCH

Złożoność analizowanego zjawiska sprawia, że w literaturze przedmiotu funkcjonują rozmaite klasyfikacje miejskich przestrzeni publicznych oparte na różnych kryteriach. Jedną z wielu jest klasyfikacja IVESONA (1998), który wyróżnił

cztery modele przestrzeni publicznej, wyrażające zróżnicowane funkcje życia publicznego i charakteryzujące się określoną organizacją przestrzenną.

Pierwszy z nich, nazywany modelem „ceremonialnym” (uroczystym), obejmuje te miejsca, w których gromadzą się ludzie, by manifestować ważne wydarzenia w życiu narodu (państwa) lub miasta. To tutaj publicznie wyrażana jest siła państwa lub religii, odbywają się manifestacje o charakterze politycznym lub społecznym. Te demonstracje, parady i protesty są objawem życia publicznego, stanowią często przejaw niewidocznych, ukrytych struktur i procesów społecznych. Często są to miejsca o długotrwałej tradycji (np. plac św. Piotra w Rzymie, Czerwony w Moskwie, Tiananmen w Pekinie).

Drugi model identyfikuje miejskie przestrzenie publiczne jako miejsca ruchliwe, o wysokiej intensywności ruchu, mieszanych funkcjach, pieszej dostępności. Ten specyficzny rodzaj przestrzeni publicznych jest charakterystyczny dla wielu historycznych terenów miasta centralnego w Europie i Ameryce Północnej (np. Puerta del Sol w Madrycie). Akcentuje „wspólnotowy” charakter przestrzeni publicznej, gdzie życie publiczne „przecina” sferę publiczną i prywatną.

Trzeci model oparty jest na kryterium dostępności i otwartości. Miejskie przestrzenie publiczne stanowią miejsca dostępne dla wszystkich członków społeczności miejskiej, niezależnie od ich pozycji społecznej. Przykładem są parki miejskie, tereny masowej rekreacji mieszkańców miasta (np. Central Park w Nowym Jorku, Hyde Park w Londynie).

Czwarty model identyfikuje przestrzeń publiczną jako miejsce interakcji międzyludzkich, wzajemnych oddziaływań jednostek ludzkich i wielorakich grup społecznych. Można je traktować jako „scenę”, po której porusza się pewna liczba „aktorów” – członków społeczności miejskiej i przybyłych z zewnątrz, i na której odbywa się złożona „gra” działań i oddziaływań wzajemnych.

Jest oczywiste, że te modele (funkcje) nie są całkowicie rozłączne. Często przestrzenie publiczne pełnią różne funkcje, stanowią zarazem miejsca „ceremonialne”, ruchliwe, dostępne dla wszystkich oraz przestrzenie interakcji międzyludzkich.

Kolejna klasyfikacja oparta na kryterium dostępności i otwartości rozróżnia dwa typy przestrzeni publicznych w mieście (Weber 1986):

- przestrzenie mające tendencję do zamykania się (kompleksy administracyjne, podmiejskie domy akademickie),
- przestrzenie mające z założenia charakter otwarty i dostępny (ulica, piazza, park).

Inne kryterium uwzględnia położenie przestrzeni publicznych w układzie miejskim. Ogólnie biorąc, można wyróżnić dwa typy tych przestrzeni:

- przestrzenie zajmujące centralne miejsca w układzie miejskim, wokół których kształtowała się struktura miejska (agora, forum, rynek w mieście średnio-wiecznym);

- przestrzenie peryferyjne (park, teren rekreacji, stadion itp.).

Według wielu badaczy (por. DYMNICKA 2009) prototypem centralnej przestrzeni publicznej była ateńska agora, stanowiąca istotę życia miejskiego, miejsca zgromadzeń i rozpatrywania spraw istotnych dla obywateli. Podobną rolę odgrywały: forum w miastach starożytnego Rzymu i rynek miasta średnio-wiecznego. Wraz ze zmianami cywilizacyjnymi przestrzenie tego typu utraciły swój sens wspólnotowy i polityczny oraz swoje znaczenie dla społeczności miejskiej.

4. PRZEMIANY MIEJSKICH PRZESTRZENI PUBLICZNYCH

Analiza przeobrażeń przestrzeni publicznych w mieście powinna uwzględniać uwarunkowania strukturalne kształtujące sferę działań publicznych. Do najważniejszych należą:

- zmiana preferencji i stylu życia (*homo ludens* zamiast *homo faber*);
- rozwój nowych technologii informacyjnych w społeczeństwie informacyjnym – według REWERS (2005) nowe „agory” komunikacyjne przenoszą się do cyberprzestrzeni;
- deindustrializacja – lokowanie centrów handlowych w budynkach po-przemysłowych (np. Manufaktura w Łodzi);
- „demokratyzacja” życia publicznego.

Ogólnie biorąc, transformacje przestrzeni publicznych w miastach zmierzają w dwóch kierunkach:

- od przestrzeni komunikacji, realizowanej poprzez bezpośrednie kontakty, rozmowy, wymianę poglądów, czyli to, co kształtuje wspólnotę mieszkańców (obywateli), do przestrzeni konsumpcji, „wypełnionej” ruchliwym tłumem jednostek realizujących swoje potrzeby konsumpcyjne;
- od przestrzeni otwartych, dostępnych dla wszystkich obywateli, o charakterze inkluzyjnym, do przestrzeni o ograniczonym dostępie, o charakterze ekskluzyjnym, mającej tendencję do „zamykania się”.

W obu przypadkach mówi się o kurczeniu się, zanikaniu lub kryzysie przestrzeni publicznych, „gdzie mieszkańcy różnych dzielnic i osiedli mogli spotykać się osobiście i nawiązywać przypadkowe kontakty, zagadywać do siebie i wzajemnie się prowokować, rozmawiać, sprzeczać się, zgadzać albo spierać, nadawać swym prywatnym problemom wagę państwową” (BAUMAN 2000). Jest oczywiste, że przestrzeń publiczna w miastach jest nadal przestrzenią w sensie fizycznym, w której spotykają się różni ludzie, ale sens tych spotkań jest inny niż na ateńskiej agorze, będącej pierwowzorem lub ideałem przestrzeni publicznej.

5. ZAKOŃCZENIE

Miejska przestrzeń publiczna jest każdorazowo odzwierciedleniem charakteru danej epoki, cywilizacji i koncepcji miasta jako układu rozwiązującego życie mieszkańców. W zależności od zmieniających się warunków społecznych, ekonomicznych, kulturowych i technologicznych zmieniają się funkcje miejskich przestrzeni publicznych. Według niektórych badaczy (por. NAWRATEK 2008) teza o kryzysie miejskich przestrzeni publicznych jest ahistoryczna, ponieważ posługujemy się intelektualnymi wzorcami przestrzeni publicznej (agora, forum, rynek miasta średniowiecznego), które nie uwzględniają współczesnego charakteru przemian tych przestrzeni.

BIBLIOGRAFIA

- BAUMAN Z., 2000, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- COLLINS D., SHANTZ B. M., 2009, *Public spaces, urban*, [w:] R. Kitchin, N. Rhrift (red.), *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Amsterdam, Boston, London, New York, s. 517–522.
- DYMNICKA M., 2009, *Przestrzeń dla obywateli. O uniwersalności hellenistycznego modelu przestrzeni publicznej*, [w:] G. Gorzelak, M. S. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir (red.), *Człowiek – miasto – region. Związki i interakcje*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa, s. 17–28.
- GOODMAN D., 1992, *Public sphere and private life: toward a synthesis of current historiographical approaches to the old regime*, „History and Theory”, 31.
- HABERMAS J., 2008, *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, PWN, Warszawa.
- Iveson K., 1998, *Putting the public back into public space*, „Urban Policy and Research”, 16, s. 21–33.
- KRAJEWSKI M., 2005, *Co to jest sztuka publiczna*, „Kultura i Społeczeństwo”, 49, 1.
- MIERZEJEWSKA L., 2011, *Planowanie rozwoju polskich miast w świetle zapisów Nowej Karty Ateńskiej i Karty Lipskiej*, [w:] K. Marciniak, K. Sikora, D. Sokołowski (red.), *Koncepcje i problemy badawcze geografii*, Wyd. Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 331–344.
- MITCHELL D., STAEHEL L. A., 2009, *Public space*, [w:] *Public spaces, urban*, [w:] R. Kitchin, N. Rhrift (red.), *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Amsterdam, Boston, London, New York, s. 511–516.
- NAWRATEK K., 2008, *Miasto jako idea polityczna*, Korporacja Halart, Kraków.
- REWERS E., 2005, *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Universitas, Kraków.
- Słownik współczesnego języka polskiego, 1998, Świat Książki, Warszawa.
- TAYLOR Ch., 2010, *Kiedy mówimy: społeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Rozmowy w Castel Gandolfo*, t. I, Wyd. Znak, Warszawa–Kraków, s. 543–560.